

במעבה ההר

מחקרי הר אפרים ובנימין

קובץ חמישי

עורכים מדעיים:

אהרן טבגר • זהר עמר • מרים ביליג

אריאל – נווה צוף
תשע"ו (2015)

מו"פ אזורי
השומרון
ובקעת הירדן

מדרשת הרי גופנא

ועדת המערכת:

פרופ' יואל אליצור, האוניברסיטה העברית בירושלים; מכללת הרצוג; מכללת ירושלים
פרופ' אסתר אשל, אוניברסיטת בר אילן
ד"ר אייל ברוך, אוניברסיטת בר אילן
פרופ' אדם זרטל, אוניברסיטת חיפה
פרופ' עמוס פרומקין, המרכז לחקר מערות, האוניברסיטה העברית בירושלים

קובץ זה ראה אור בסיוע:

מועצה אזורית מטה-בנימין

מרכז יסלזון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה, אוניברסיטת בר אילן

© כל הזכויות שמורות למדרשת הרי גופנא ולמו"פ אזורי השומרון ובקעת הירדן,

תשע"ו (2015)

מסת"ב 6-0-91808-965-978

שער קדמי: מערה במצוקי נחל שילה (צילום: א' טבגר)

שער אחורי: נטיפים ב'בור אחיקם' ליד עפרה (צילום: א' ולדמן)

עורכים מדעיים: **אהרן טבגר, פרופ' זהר עמר, פרופ' מרים ביליג**
עריכה לשונית: **גב' שושי היילר (עברית), גב' מרים שליסלברג (אנגלית)**

עיצוב גרפי: **סטודיו ולדמן**, עפרה

לוחות והדפסה: **דפוס העיר העתיקה**, ירושלים

תוכן העניינים

7.....	בפתח הקובץ	אהרן טבגר, זהר עמר ומרים ביליג
--------	------------	--------------------------------------

שער ראשון: חידושים בחקר הר אפרים בתקופת המקרא

11.	חרכת אל-מייתה שטח A - עדות ליישוב מבוצר מהברונזה הביניימית בנחל מלחה	שי בר
23.....	בקעת הירדן בתקופת הברזל 1 - מבט ראשון	דרור בן יוסף
49.....	נ.ג. 914 ממזרח לביתין ושאלת מיקומו של אתר הפולחן הקדום של בית-אל	אהרן טבגר
71.....	הקערה הטבועה ביתדות והקשרה להגליות האשורים - בחינה מחודשת	גלעד יטאח

שער שני: מחקרים במעבה האדמה

95.....	נחל דלייה השומרוני - ריכוז ייחודי של מערות קרסטיות ומאות שנות מפלט	עמוס פרומקין ובועז לנגפורד
111.....	תפקיד המערכות התת-קרקעיות במלחמת בר-כוכבא	שמעון דר
123.....	מסתורים במדבר - מערכות מסתור מימי מרידות היהודים ברומאים בספר המדבר של ארץ בנימין ודרום השומרון	דביר רביב, בנימין הר-אבן, יבגני אהרונוביץ' ואהרן טבגר
151.....	מערכת המסתור בחורבת קצרה שבדרום שפלת יהודה	עמוס קלונר, בועז זיסו ונילי גרייצר
164.	שלוש חרותות ביזנטיות במאגרי מים בגליל ובשפלת יהודה	איתן קליין וניר דיסטלפלד
179.	מערות בוואדי אל-קוליה - מערות ונזורה במרכז הרי גופנא	בועז לנגפורד

שער שלישי: מחקרים בסביבת הר אפרים בתקופות שונות

מבנה מנהל משלהי התקופה הפרסית בהדום הר השומרון... 193 **אברהם ש' טנדלר**
ועמית שדמן

תיאורים חקלאיים בפסיפסי השומרון, בקעת הירדן, השרון
והכרמל מן התקופות הרומית המאוחרת והביזנטית... 209 **ענת אביטל**

חיים בצל התנ"ך בכפר העברי נווה יעקב ובעטרות
שבחבל בנימין... 231 **יוסי שפניר**
וישראל רוזנסון

246..... **תקציר בעברית**

247..... **רשימת משתתפים**

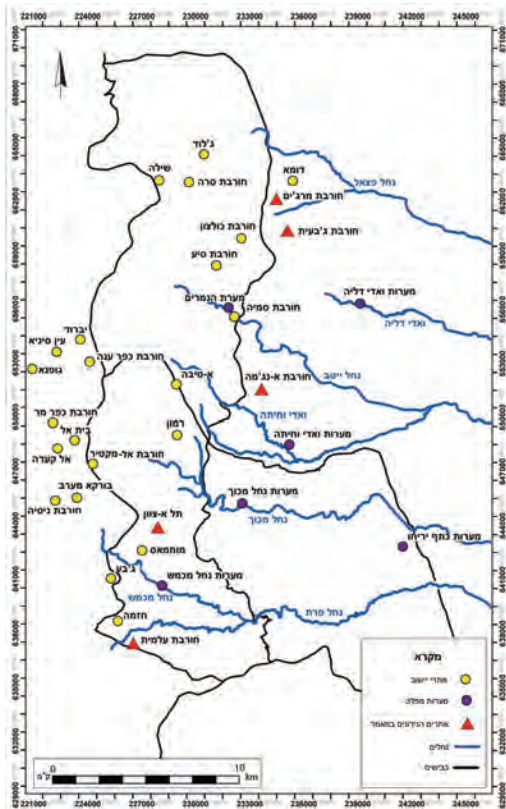
חלק לוועזי

"ולערב יחלק שלל" (בראשית מט, כז) - הצעות זיהוי חדשות
לבית און, עמק קציץ וצמרים שבנחלת בנימין... 10* **כריס מקיני**

33*..... **תקצירים באנגלית**

מסתורים במדבר – מערכות מסתור מימי מרידות היהודים ברומאים בספר המדבר של ארץ בנימין ודרום השומרון

דביר רביב, בנימין הר-אבן, יבגני אהרנוביץ' ואהרן טבגר

בשנים האחרונות הולכות ומתרבות ידיעותינו על אודות היישוב היהודי בדרום השומרון בשלהי ימי הבית השני ומרד בר־כוכבא. זאת לאור כמה מחקרי שדה שבמהלכם תועדו עשרות אתרי יישוב מתקופה זו (קליין 2007; 2009; קליין וזיסו 2010; רביב 2012; 2014א; 2014ב; טבגר ורביב 2013; קליין ורביב 2013). לידיעות אלו מתווספות עתה שש מערכות מסתור מימי מרידות היהודים ברומאים אשר התגלו לאחרונה בחמישה אתרים בספר המדבר של אזור זה במהלך 'סקר דרום השומרון החדש' (אירן 1).¹ למערכות שיוצגו להלן מאפיינים אדריכליים הדומים לאלו שבמערכות המסתור בשפלה ובהרי יהודה, ובחלקן התגלו ממצאים המסייעים לתארך את התקנתן ואת השימוש בהן לימי מרידות היהודים ברומאים.

איור 1: מפת היישוב היהודי בספר המדבר של ארץ בנימין ודרום השומרון בתקופה הרומית הקדומה (שרטוט: ב' הר-אבן וא' הראל)

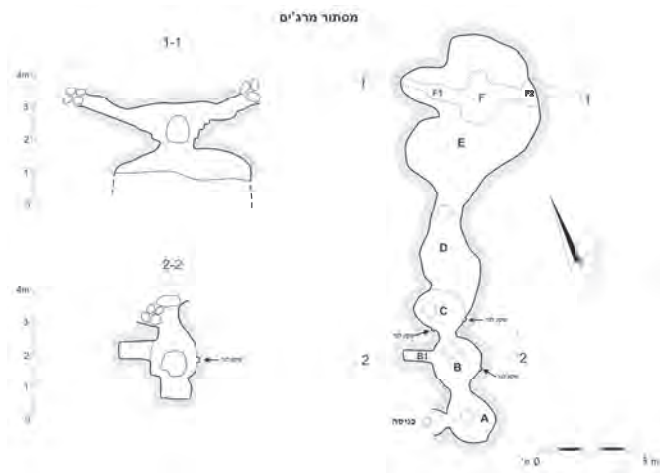
1 'סקר דרום השומרון החדש' נערך בימים אלו מטעם המכון לארכאולוגיה של אוניברסיטת בר־אילן וקמ"ט ארכאולוגיה ביהודה ושומרון (מס' רישיון 03-02-2014) ובשיתוף מדרשת הרי גופנא. הסקר מתוכנן להימשך ארבע שנים (2014-2017) ובמהלכו נסקרים אתרים נבחרים ברחבי דרום השומרון. אנו מודים לשלומי עממי (צילום), מרים מנוקיאן (ציור), אנה הראל (גרפיקה), פליקס פורטנוב ושימלה מאיר (שרטוט). כמו כן תודתנו נתונה לכל המתנדבים שסייעו לנו בתיעוד מערכות המסתור המוצגות במאמר זה: אלכס קלנר, אב מייזליש, אודי עוזיאל, צביה אפרתי, ענר אפיריון, עודד תבור ושמעון אונגר.

חורבת אל־מרג'ים

יישוב קדום השוכן בראש גבעה, מעל יובליו העליונים של נחל רשאש, כקילומטר מדרום־מערב לכפר דומא וסמוך לדרך אלון. ישראל פינקלשטיין וצוותו סקרו את האתר בעבר ודיווחו על שרידי יישוב קטן, הכוללים כמה מבנים קדומים וכן חרסים שרובם (כ־90%) מתקופת הברזל (פינקלשטיין ואחרים 1997, 781–783). במהלך סקר שערכנו באתר בנובמבר 2014 איתרנו שרידי מבנים, בורות, בתי בד קדומים ('בודדות'), גת ומערות. מרבית החרסים

איור 2: הבִּנְיָה החצובה בחורבת אל־מרג'ים; פתח מערכת המסתור מסומן בחץ

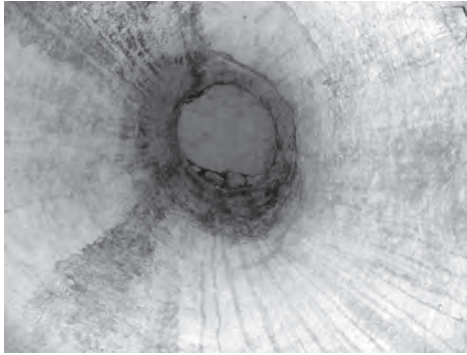

איור 3: מערכת המסתור בחורבת אל־מרג'ים – תכנית וחתכים (שרטוט: ד' רביב, ש' אונגר וש' מאיר)

שאספנו (כ־87%) מתוארכים לתקופת הברזל וכן חרסים בודדים מהתקופות: הברונזה התיכונה, הפרסית, ההלניסטית, הרומית הקדומה, הביזנטית והממלוכית. נוסף על כך, התברר שהאתר נפגע לאחרונה באופן חמור מעבודות פיתוח וחציבה שבוצעו בכלי מכני כבד. בראש האתר נחצבו שתי בִּנְיָה גדולות, תוך פגיעה והרס שרידים בנויים וחללים תת־קרקעיים. בפניה הצפון־מזרחית של הבִּנְיָה המערבית (איור 2) נחשף פתח צר המוביל למערכת תת־קרקעית (נ"צ

234001/661621 בר"י חדשה) ולהלן תיאורה (איור 3): חלקה הדרומי של המערכת כולל ארבעה בורות פעמון (בקבוקונים) לא מטויחים, סמוכים זה לזה, שחוברו ביניהם על ידי חציבת מעברים צרים והסרת דפנות משותפות. קוטר הבורות ועומקם הוא 2–2.5 מ' וקוטר פתחיהם בממוצע כ־50 ס"מ. פתחי הבורות נסתמו

באבנים גדולות (איור 4). בדופן המערבית של בור B, בגובה של 1.5 מ' מעל קרקעיתו, נחצבה מחילת מסתור אופיינית (B1) שאורכה 1.4 מ', רוחבה כ־50 ס"מ וגובהה כ־80 ס"מ. המחילה ללא מוצא ונראה כי חציבתה הופסקה בטרם עת. בדופנותיהם של בורות B ו־C נחצבו שקעים להנחת נרות. חלקה הצפוני של המערכת התת־קרקעית כולל שני מפלסים:

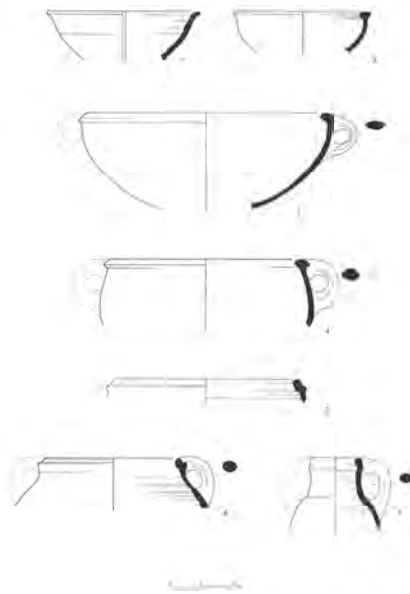
איור 4: פתח בור פעמון סתום במערכת המסתור בחורבת אל־מרג'ים

במפלס התחתון חלל E שמידותיו 6x8 מ', ובמפלס העליון חלל F הכולל שתי מחילות מסתור אופייניות (F1 ו־F2), המסתיימות בסחף ומובילות ככל הנראה לפני השטח. מחילה F1 פונה מערבה, אורכה 3.7 מ', רוחבה 40–60 ס"מ וגובהה 60–70 ס"מ. הכניסה למחילה F2 נעשית בגרם מדרגות צר. המחילה פונה מזרחה, אורכה כ־2 מ', רוחבה 60–90 ס"מ וגובהה 70–80 ס"מ.

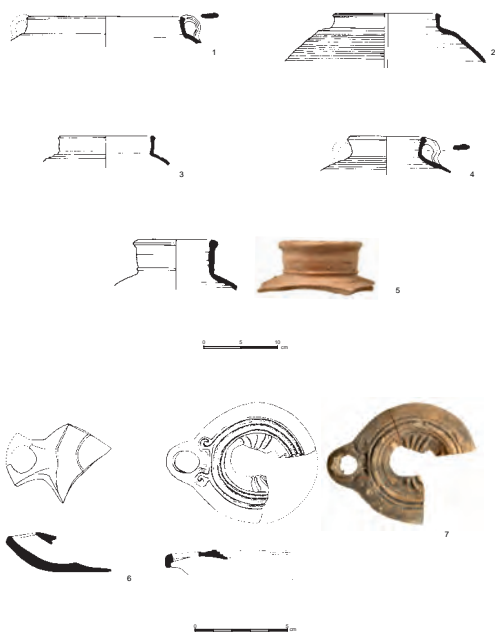
המערכת התת־קרקעית מלאה בסחף שנכנס דרך הפתחים ובסלעים שהתמוטטו לאחרונה מתקרת המערכת, כפי הנראה, במהלך עבודות הכשרת השטח. מעטה הסחף הביא לכיסוי קרקעית המערכת ולמיעוט הממצאים שאותרו במקום. חשיפת המערכת התת־קרקעית תוך פגיעה בשרידים בנויים אינה מאפשרת לבחון את הזיקה בין המערכת לפני השטח. המערכת התת־קרקעית שנחשפה כוללת מגוון אלמנטים אדריכליים המאפיינים מערכות מסתור מימי מרידות היהודים ברומאים: מחילות מסתור בעלות חתך טיפוסי ומעברים צרים המחברים בין חדרי מסתור, שקעים לנרות, שינויי מפלס וכן שילוב אלמנטים קדומים, דוגמת שילובם של בורות הפעמון תוך חציבת מעברים צרים ביניהם וסתירת פתחיהם.

כלי החרס

במערכת התת־קרקעית התגלו כלי חרס מתקופת הברזל 2 (איור 5) ומהתקופה הרומית הקדומה. כלי החרס מתקופת הברזל התגלו בבורות C ו־D, ואילו החרסים מן התקופה הרומית התגלו

איור 5: כלי החרס מתקופת הברזל שנתגלו במערכת המסתור שבחורבת אל־מרג'ים (שרטוט: מ' מנוקיאן וא' הראל)

איור 6: כלי החרס מהתקופה הרומית שנתגלו במערכת המסתור בחורבת אל־מרג'ים (שרטוט: מ' מנוקיאן וא' הראל; צילום: ש' עממי)

והיו בשימוש עד מרד בר־כוכבא. מקובל להבחין בין טיפוסים קדומים בעלי חרטום רחב וללא עיטורים לבין טיפוסים מאוחרים בעלי חרטום צר ומעוטר (רוזנטל וסיוון 1978, 80; בר־ג' והרשקוביץ 1994, 47). הימצאותם של טיפוסים קדומים בכמה מכלולים מן התקופה שבין שתי המרידות נגד הרומאים וימי מרד בר־כוכבא (בר אדון 1961, 38; לוח 1: 7; דה וו 1961, 32: 12; אביגד 1962, לוח 150: 19; אהרוני 1962, 167; לוח 4: 4; קלוניר 1987, 350; לוח 5: 16; הירשפלד 2007, 406; לוח 68: 3-4; רפואנו 2013, 88; לוח 11: 242) מלמדת כי אף הם היו בשימוש עד מרד בר־כוכבא.² נר מס' 7 הוא נר רומי עגול בעל דיסקוס מעוטר מייצור מקומי. את עין הנר מעטרים שלושה עיגולים, ומשני צדי פי הנר מצויות וולטות מנוונות. הופעתו של נר זה עשויה לתארך את המכלול הרומי כולו לימי מרד בר־כוכבא אף שמדובר במכלול קטן וייתכן שאינו מייצג.

בכל חלקי המערכת. נראה כי הראשונים שייכים לשלב קדום שבמהלכו נחצבו בורות הפעמון ושימשו כבורות אחסון, ואילו החרסים מן התקופה הרומית שייכים לשלב התקנת המסתור. החרסים מן התקופה הרומית הקדומה אופייניים לימי מרידות היהודים ברומאים, ולהלן תיאורם (איור 6; ראו תיאור מפורט בנספח א): לסירי הבישול מס' 1-4 דפנות מצולעות, מעבר חד בין הצוואר לכתף, לעתים זיווי קל בכתף, צוואר אנכי נמוך יחסית, שפה משולשת ולעתים מחורצת מעט. לקנקן מס' 5 שפה מעוגלת הפונה כלפי חוץ, ורכס מעל בסיס הצוואר. נר מס' 6 הוא בעל חרטום מקורצף (ומכונה גם 'נר הרודיאני') ללא עיטורים ו/או חריטות בחרטומו. הנרות המקורצפים החלו להופיע בשלהי המאה הראשונה לפסה"נ

2 לדוגמאות אלו ניתן להוסיף שברי נרות מקורצפים שהתגלו בשלוש מערות מפלט מימי מרד בר־כוכבא מבלי שנמסר על אודות צורת ו/או עיטור החרטום שלהם: מערת הסנדל (אשל וזיסו 1998, 127), מערת סלע (עמית ואשל 1998, 196-197; לוח 4: 56) ומערות התאנים (פורת ואחרים 2009, 159-160; לוח 1: 7-8).

חורבת ג'בעית

יישוב קדום ששרידיו משתרעים על פני שלוש גבעות מדרום לערוץ נחל רשאש, כשני קילומטרים מדרום לכפר דומא וכקילומטר וחצי מדרום-מזרח לחורבת מרג'ים. האתר חולש על דרך קדומה שטיפסה מבקעת הירדן להרי השומרון (אליצור 1993). את האתר סקרו פינקלשטיין וצוותו, והם מסרו על שרידי מבנים, בורות, מערות קבורה, חציבות וחרסים מתקופות רבות החל מתקופת הברונזה הביניימית ועד התקופה העות'מנית (פינקלשטיין ואחרים 1997, 751-753). גם כאן מרבית החרסים תוארכו לתקופת הברזל (למעלה מ־50%),

אך נאספו גם חרסים בודדים מהתקופה הרומית הקדומה. בסקרים ובחפירות שערכו במקום צבי אילן ואורי דינור מטעם קמ"ט ארכיאולוגיה ביו"ש בראשית שנות ה־80, תועדו בין השאר שרידי יישוב יהודי מן התקופה הרומית הקדומה. בין השרידים והמצאים ראויים לציון: שברים של שלושה כלי אבן, נר מקורצף, מפתח ארכובה ומערכת מסתור גדולה (אילן 1982; אילן ודינור 1987). המערכת כוללת מחילות מסתור בעלות חתך טיפוסי ומעברים צרים המחברים בין חדרי מסתור, שקעים לנרות וכן מחילה שנחצבה בדופנו של בור מים גדול ומאפשרת שאיבת מים בהסתר (איור 7). במערכת התגלו כלי חרס מתקופות שונות ביניהן תקופת הברזל והתקופה הרומית הקדומה (אילן ודינור 1987, 120-122). יוסי שפנייר דיווח על מערת קבורה המצויה כ־200 מטרים ממזרח לאתר. המערה כוללת חצר וחדר קבורה שבדופנותיו הותקנו תשעה כוכים (שפנייר 1992, 85).

איור 7: מחילה ניגשת לחלקו העליון של בור מים במערכת המסתור בחורבת ג'בעית

במהלך סקר שערכנו באתר בדצמבר 2014 תיעדנו ברחבי האתר ובסביבתו בין היתר שרידים שונים מן התקופה הרומית הקדומה, ביניהם קירות מבנים הבנויים אבני גזית עם סיתות שוליים, בורות מים מטויחים בטיח אפור האופייני לתקופה הרומית הקדומה, וכן ארבעה קברי כוכים. מרבית כלי החרס באתר תוארכו לתקופת הברזל ולימי הביניים, אך נאספו גם חרסים מן התקופה הרומית הקדומה (המהווים כ־9% מכלל החרסים שנאספו). בחלקו הצפון-מזרחי של האתר (נ"צ 234624/659847 בר"י חדשה) איתרנו את מערכת המסתור שתיעדו אילן ודינור. הכניסה למערכת כיום היא דרך פתח רחב המזכיר בצורתו כניסה למערת מגורים. גילויים של כלי חרס מתקופות מאוחרות יחסית (הביזנטית, המסולמית הקדומה והממלוכים) במערכת ובאתר, מקשים על זיהוי פתח/י הכניסה המקורי/ים למערכת התת־קרקעית בשלב המסתור. במערכת זו הבחנו בשני מקוואות טהרה

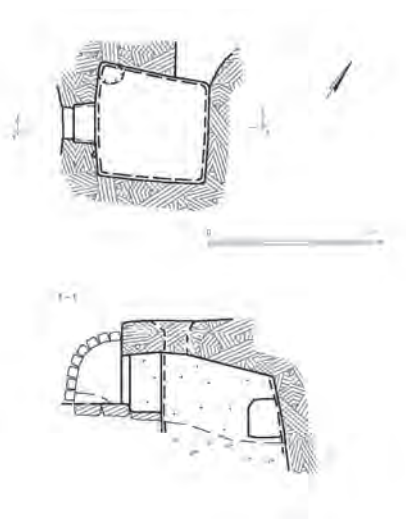

איור 8: תכנית מערכת המסתור בחורבת ג'בעית עם סימון מקוואות טהרה, מתוך: אילן ודינור 1987, 120 (עיבוד: א' הראל)

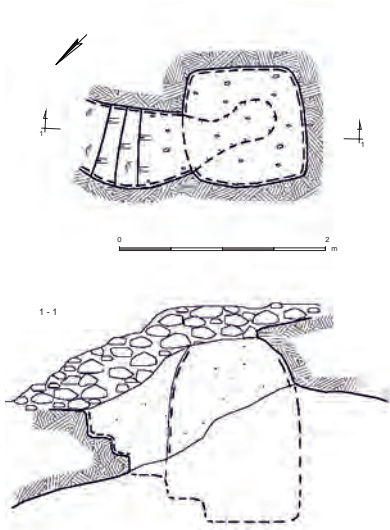
שבוטלו, כנראה, עם התקנת המערכת למסתור (איור 8). מקווה טהרה א' סומן בתכנית של אילן ודינור כ"מתקן מטווח מס' 9". המקווה כולל מבוא מדורג המוביל לחדר טבילה רבוע (איור 9). המבוא וחדר הטבילה טווחו בטיח אפור האופייני לתקופה הרומית הקדומה (איור 10). מעל שכבת הטיח העוטה את דופןות חדר הטבילה ניכרים שרידי טיח ורדרד שמעורבים בו שברי חרסים. נראה כי בתקופה הביזנטית הוסב המקווה לשמש כבור מים. ההסבה כללה סתימת וחציבת פיר שאיבה עגול

איור 10: חלל מקווה טהרה א' במערכת המסתור שבחורבת ג'בעית – מבט לעבר הפתח. שימו לב לטיח על דופן המקווה

איור 9: מערכת המסתור בחורבת ג'בעית – מקווה טהרה א': תכנית וחתך (שרטוט: ד' רביב, א' טבגר, פ' פורטנוב וא' הראל)

איור 11: מערכת המסתור בחורבת ג'בעית – מקווה טהרה ב': תכנית וחתך (שרטוט: ד' רביב, א' טבגר, פ' פורטנוב וא' הראל)

הבית השני. דופנות המבוא וחדר הטבילה טויחו בטיח אפור האופייני לתקופה הרומית הקדומה.

אם כן, במערכת היו שני מקוואות טהרה מימי בית שני שבוטלו כנראה עם התקנת המערכת למסתור. אילן ודינור ליקטו ברחבי המערכת חרסים מן התקופות: הברזל 2, הרומית הקדומה, הביזנטית והממלוכית. החרסים מתקופת הברזל 2 עשויים ללמד כי חלק מן המערכת, דוגמת בורות האחסון ומאגרי המים, הותקן בתקופה שקדמה לחציבת מקוואות הטהרה ולהכשרת מערכת המסתור.

חורבת א־נַגְמָה

יישוב קדום המשתרע בחלקו התחתון של המדרון הצפוני של רכס קובת א־נַגְמָה, כקילומטר אחד מדרום ליישוב כוכב השחר וסמוך לדרך אלון. פינקלשטיין וצוותו סקרו את האתר בעבר ודיווחו על שרידי מבנים וחרסים מתקופות הברונזה התיכונה, הברזל (רוב הממצא) והעות'מנית (פינקלשטיין ואחרים 1997, 748–749). בשנת 1999 ערכו במקום אורי עיטם וצוות מלח"ם סקר מערות, ובמהלכו התגלתה מערכת תת־קרקעית בעלת מאפיינים של מערכת מסתור הכוללת בין השאר פתח מקורי שנסתם, מחילה המחברת בין חללים אחדים, וכן קבר כוכים (זיסו 2001, 29). עמוס קלוזר מסר מידע על קבר כוכים

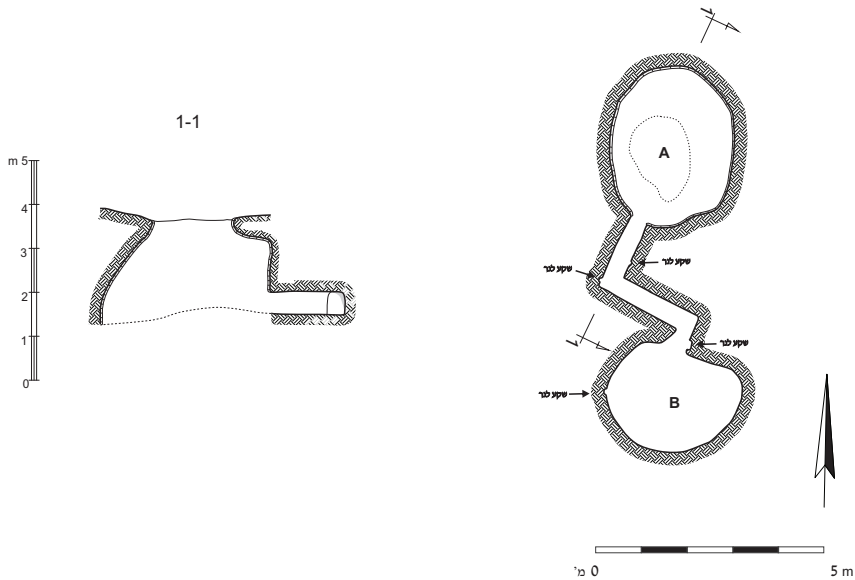
(בקוטר של כ־40 ס"מ) בפינת תקרתו של חדר הטבילה. בדופנו המזרחית של חדר הטבילה נחצבה מחילה קצרה המובילה לאולם מס' 10. ניתן להניח שמחילה זו נחצבה במהלך התקנתה של מערכת המסתור ולמעשה ביטלה את מקווה הטהרה.

מקווה טהרה ב' סומן בתכנית של אילן ודינור כפיר בתקרתו של אולם מס' 10 (איור 11). פתחו המקורי של המקווה נסתם וחלקו התחתון הוסר עם התקנת המערכת. המקווה כולל מבוא מדורג, שבו שלוש מדרגות נראות לעין, המוביל לחדר טבילה רבוע שבתקרתו חצוב פתח. נראה כי בור אחסון קדום (בקבוקון) הוסב לשמש כמקווה טהרה במהלך ימי

ובו שברי גלוסקמאות מצפון ליישוב כוכב השחר הסמוך (שם, 30).³ יובל פלג סקר את האתר לפני שנים מספר. הוא מצא בה כעשר מערות מגורים גדולות, בורות מים וחרסים מתקופת הברזל ומן התקופות הממלוכית והעות'מנית והגדיר את האתר כ'יישוב מערות' מתקופת הברזל (פלג 2012, 23–33). לאחרונה הגיע לידינו דיווח נוסף על קבר כוכים הממוקם ממערב לכוכב השחר, כ־500 מ' מצפון לחורבת א־נג'מה. בקבר זה נמצאו שברי גלוסקמאות וכן נרות, קנקנים וסירי בישול האופייניים לתקופה שבין שתי המרידות נגד הרומאים.⁴

במהלך סקר שערכנו באתר בדצמבר 2014 תיעדנו ברחבי האתר מערות מגורים, בורות ושני מבנים בנויים אבני גוויל וליקטנו חרסים מתקופות הברזל והרומית הקדומה (ראו נספח ב). בקצהו הצפוני של האתר (נ"צ 233000/651326 בר"י חדשה) איתרנו מערכת מסתור קטנה בתוך מערה גדולה (איור 12). זו מיתוספת למערכת שתיעד עיטם. תקרת המערה התמוטטה ברובה בדומה לעשרות המערות שהאתר משופע בהן. בקצה המזרחי

מסתור א־נג'מה

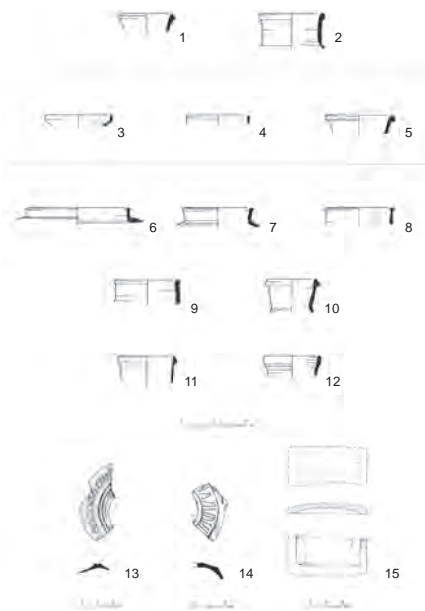
איור 12: מערכת המסתור בחורבת א־נג'מה – תכנית וחתך (שרטוט: ד' רביב, י' אהרונביץ', פ' פורטנוב וא' הראל)

3 ייתכן שקבר זה אינו שייך לחורבת א־נג'מה אלא לאתר ללא שם השוכן כקילומטר וחצי מצפון־צפון־מערב לחורבת א־נג'מה שעליו דיווח יוסי שפנייר (1992, 178, אתר 15/22/01–18). שפנייר תיאר באתר שרידי מבנים וחרסים מתקופות רבות, ביניהן התקופה הרומית.

4 הקבר נפגע לפני מספר שנים ונעלם כתוצאה מהכשרת השטח לבנייה. אנו מודים לשרגא סטרוז' שסייע באיתור הקבר והממצאים.

איור 13: מחילה במערכת המסתור בחורבת אינג'מה

איור 14: הממצא מהתקופה הרומית בחורבת אינג'מה (שרטוט: מ' מנוקיאן וא' הראל)

של המערה, למרגלות פתח חצוב ששימש כאחת הכניסות המקוריות למערה, נחצב בקרקעית המערה בור קטן שמתארו עגול, מידותיו 2.5x3.5 מ' ועומקו 2 מ' לפחות. דופנות הבור מטיוחים בטיח אפור עם גריסים כהים האופייני לתקופה הרומית הקדומה, ממנו ניתן ללמוד על תפקודו כבור מים בתקופה זו. בדופנו הדרומית של הבור, כ-1.7 מ' מתחת למפלס פתחו, נחצבה מחילת מסתור אופיינית המובילה לחדרון מסתור קטן (איור 13). ניכר שהמחילה חותכת את הטיח. אורך המחילה כ-5 מ', רוחבה כ-50 ס"מ, גובהה כ-70 ס"מ ותקרתה קשותה. המחילה כוללת שתי פניות בזווית של 90 מעלות, ובדופנותיה חצובים שקעים להנחת נרות. מידותיו של חדרון המסתור 2.4x2.8 מ' וגובהו כ-80 ס"מ. המערכת התת-קרקעית הנדונה אמנם קטנה ופשוטה אך כוללת את האלמנטים האדריכליים הבסיסיים המאפיינים מערכות מסתור מימי מרידות היהודים ברומאים: מחילת מסתור בעלת חתך טיפוסי המובילה לחדרון מסתור, פניות בזווית חדה, שקעים לנרות וביטול מתקן מים קדום.

כלי החרס

במערכת המסתור נלקטו חרסים מעטים מן התקופה הרומית הקדומה העשויים ללמד על מועד התקנתה (איור 3-5; ראו תיאור מפורט בנספח ב). חרסים נוספים מהתקופה הרומית נמצאו ברחבי האתר (איור 14: 1-2; ראו תיאור מפורט בנספח ב) ובייחוד בקבר הכוכים שהתגלה כחצי קילומטר מצפון לו (איור 14: 6-14; ראו תיאור מפורט בנספח ב). מרבית החרסים מן התקופה הרומית אופייניים לתקופה שביין שתי המרידות נגד הרומאים, ולהלן תיאורם: לקנקנים מס' 1 ו-5 צוואר נוטה החוצה, שפה משולשת ומחורצת

מעט. לקנקן מס' 2 צוואר אנכי וישר ושפה מקופלת החוצה ומעוגלת. לקערה מס' 3 דפנות ישרות ושפה מתעקלת פנימה. לסיר בישול מס' 4 שפה משולשת, ולסירים מס' 6–8 שפה משולשת ובה חריץ בחלקה העליון. לקנקן מס' 9 צוואר אנכי ומעט קמור ושפה מעוגלת נוטה מעט החוצה. לקנקן מס' 10 צוואר מקומר נוטה מעט החוצה שלו רכס בבסיסו ושפה משולשת נוטה החוצה ומחורצת. לקנקן מס' 11 צוואר אנכי וישר ושפה קרדומית. לקנקן מס' 12 צוואר נוטה החוצה בעל צילוע בחלקו החיצוני והפנימי, שפה מעובה ובולטת מעט כלפי חוץ בעלת חתך מעוגל. נר מס' 13 הוא נר רומי עגול, מיובא, מחופה בחיפוי שחור בעל דיסקוס מעוטר בדגם של "ביצים" (*ovuli*). נר מס' 14 הוא וריאנט של הנר היהודאי בייצור מקומי, עשוי בדפוס ומעוטר בדגם סכמתי של "ביצים ורמחים" (*eggs & darts*). מעט הממצאים שהתגלו במערכת ובסביבת האתר עשויים ללמד על יישוב דל או ארעי שהתקיים במקום במהלך התקופה הרומית הקדומה. מעט הממצאים שהתגלו במערכת המסתור וכן מרכיביה האדריכליים אינם מאפשרים לקבוע את מועד התקנתה המדויק (מרד החורבן או מרד בר־כוכבא).

תל א־צוון

תל א־צוון (נג. 667) (נ"צ 227394/643382 בר"י חדשה) הוא שמה של גבעה נישאת השוכנת ממערב ליישוב מעלה מכמש במדבר בנימין. הגבעה נסקרה לראשונה במסגרת סקר החירום, ובו דיווחו הסוקרים על גבעה טבעית ללא שרידים עתיקים (קלאי 1972, 180, אתר מס' 106). בסקר בנימין תועדו במדרונות תל א־צוון ובסביבתו הקרובה מערות מספר, בורות

איור 15: מחילה במערכת המסתור בתל א־צוון

מים ומתקנים חקלאיים (פלדשטיין ואחרים 1993, 255). אחת המערות שעליהן דווח מצויה במרכז שלוחה המשתפלת מתל א־צוון לכיוון דרום־מזרח (נ"צ 227647/643300 בר"י חדשה), קוטרה כ־10 מ', בתקרתה יש פתח אוורור והכניסה אליה היא דרך פתח מלבני. בסיור שטח שנערך במקום ביולי 2014, התגלתה במערה זו מערכת תת־קרקעית גדולה בעלת מאפיינים של מערכת מסתור (איור 15). במסגרת 'סקר דרום השומרון החדש' סורטטה המערכת

והיא פורסמה לאחרונה (רביב ואחרים 2015). רוחבה של השלוחה ומתינותה היחסית גורמים לפתח הכניסה אל המערכת להיות נסתר מהסביבה. המערכת איננה מצויה בתחומי יישוב קדום. הכניסה למערכת התת־קרקעית היא דרך פתח בגודל של כ־1.5x2.5 מ', אך ניכר שהפתח המקורי היה קטן יותר ומידותיו 1x1 מ' בקירוב. פתח הכניסה מוביל למערה גדולה שמתארה סגלגל, מידותיה 14x11 מ', וגובה תקרתה כ־3 מ'. בתקרת המערה נחצב פיר עגול בקוטר של כ־40 ס"מ. היותו "חותך" את תקרת המערה והיות מידותיו

קטנות ואינן מאפשרות כניסת אדם (חוצבים) דרכו, עשויים ללמד כי הוא נחצב בשלב מאוחר יחסית, אולי לצורך אוורור המערה. בקצה הדרומי של קרקעית המערה נחצבה מחילה באורך של כ-25 מ' המובילה לחדר מסתור שמידותיו 3x3 וגובה תקרתו כ-0.8 מ' בממוצע. יש לציין שבתיאור המערה בסקר בנימין אין אזכור לפתח המחילה (פלדשטיין ואחרים 1993, 255).

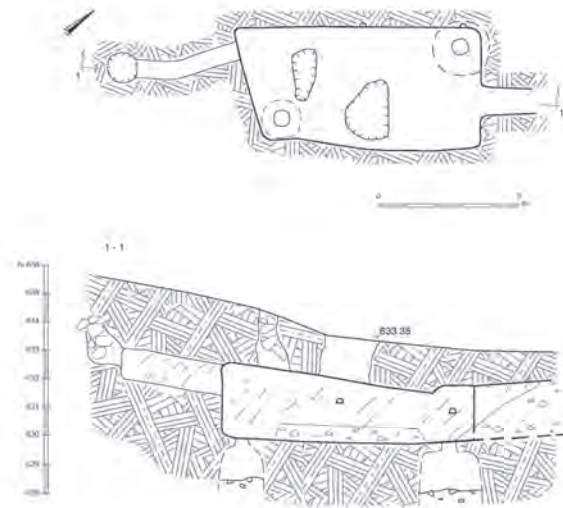
במערכת התת-קרקעית לא נצפו שברי כלי חרס היכולים לסייע בתיארוכה. על פי מאפייניה האדריכליים ברור כי מערכת תת-קרקעית זו שימשה למסתור ולמקלט ולא לשימוש יום יומי. על כך יכולים ללמד גם ריחוקה מיישוב, פתחה הקטן והנסתר (מן הסביבה) ומיקומה באזור מדברי. מאפייניה האדריכליים כוללים אלמנטים המאפיינים מערכות מסתור מתקופת מרידות היהודים ברומאים: מחילת מסתור בעלת חתך טיפוסית, שקעים לנרות, שינוי מפלס, מחילות הפונות בזווית חדה, מתקן נעילה (?) ופיר אוורור (?). הדמיון למערכות מסתור פשוטות המוכרות מימי מרד החורבן, אינם מאפשרים לנו להכריע האם המסתור נחצב בימי המרד הראשון או השני. נראה כי באחד מהם הכשירו תושבי מכמש הסמוכה את המסתור בתל א-ציון ואולי אף נמלטו אליו בעת צרה בדומה לאחיהם שנמלטו למערות נחל מכמש ולמערות נחל מכוך (רביב ואחרים 2015).

חורבת עלמית

יישוב קדום ששרידיו משתרעים על פני שתי גבעות מעל יובליו העליונים של נחל פרת, בין הכפרים חזמא וענתא וכ-2 ק"מ ממערב ליישוב עלמון (ענתות). אריק ברנדנבורג (1926, 73, איור 11) סקר במקום מערה חצובה הכוללת מחילת מסתור אופיינית. צוות סקר החירום סקר את האתר ודיווח על שרידים בנויים וחצובים וכן על חרסים מתקופות רבות החל מתקופת הברזל ועד התקופה העות'מנית ובתוך כך התקופה הרומית (קלאי 1972, 187, אתר מס' 152). בשנת 1981 ערכו אורי דינור וגרי ליפוביץ חפירת הצלה במערת קבורה, במדרון המערבי של הגבעה הדרומית (דינור וליפוביץ 1988). המערה כוללת שני חדרי קבורה ובהם אצטבאות, בורות ליקוט וכן חרסים משלהי תקופת הברזל. שברי גלוסקמה, שנמצאו על אצטבה בחדר הפנימי, מלמדים על שימוש חוזר במערה בשלהי ימי הבית השני. כמו כן דיווחו החופרים על שברי קנקנים מצולעים שנתחברו ברפאות וחלקם העליון חסר. לדעת בועז זיסו, ייתכן שקנקנים אלו שימשו כגלוסקמות מאולתרות בתקופה שלאחר מרד החורבן (זיסו 2001, 65). דינור ונורית פייג סקרו את האתר במסגרת סקר בנימין ומסרו על שרידי מבנים, בורות, מערות קבורה, חציבות וחרסים מתקופות רבות החל מתקופת הברונזה התיכונה ועד התקופה העות'מנית. מן התקופה הרומית ראויים לציון חרסים רבים, קבר כוכים וכן שברים של שני כלי אבן (דינור ופייג 1993, 380-381, אתר מס' 496). בשנים 2001 ו-2006 נערכו שתי עונות חפירה נוספות באתר ע"י בנימין הר-אבן (2003; בהכנה) מטעם קמ"ט ארכיאולוגיה ביו"ש. בחפירות נחשפו מערות קבורה מתקופות הברזל, הרומית הקדומה והביזנטית בכיפה המזרחית של האתר, ושרידים נוספים מהתקופות הביזנטית, המוסלמית הקדומה והממלוכית במדרון המזרחי של הכיפה המערבית. בעקבות חפירות שוד נרחבות שנצפו באתר, ערכו לאחרונה הר-אבן ויבגני אהרונוביץ' סקר מקיף במקום מטעם קמ"ט ארכיאולוגיה ביו"ש, שבמהלכן התגלו בחלקו הצפוני של האתר חללים תת-קרקעיים רבים בנייהם שני מקוואות טהרה ושתי

מערכות מסתור (להלן מערכות מס' 9 ו-19). מיפינו את מערכות המסתור בפברואר 2015 ולהלן תיאורן.

מערכת מס' 9 (נ"צ 226020/636975 בר"י חדשה) היא המערבית והקטנה מבין השתיים. ברנדנבורג תיעד אותה בעבר, ואנו סרטטנו אותה (איור 16). המערכת כוללת מערה גדולה ורבוועה שמידותיה 5x8 מ', והיא שימשה כפי הנראה למגורים. הכניסה למערה

איור 16: מערכת מס' 9 בחורבת עלמית – תכנית וחתך (שרטוט: ד' רביב, י' אהרונביץ', פ' פורטנוב וא' הראל)

כיום היא דרך פתח בתקרתה. מן הפתח נכנס סחף רב למערה, והוא מכסה את קרקעיתה. בדופנה הצפון-מזרחית של המערה נחצב דרומוס מדורג סתום בסחף, אורכו 2 מ', ונראה כי זהו פתח הכניסה המקורי למערה. בדופנה הצפון-מערבית של המערה נחצבו שני שקעים

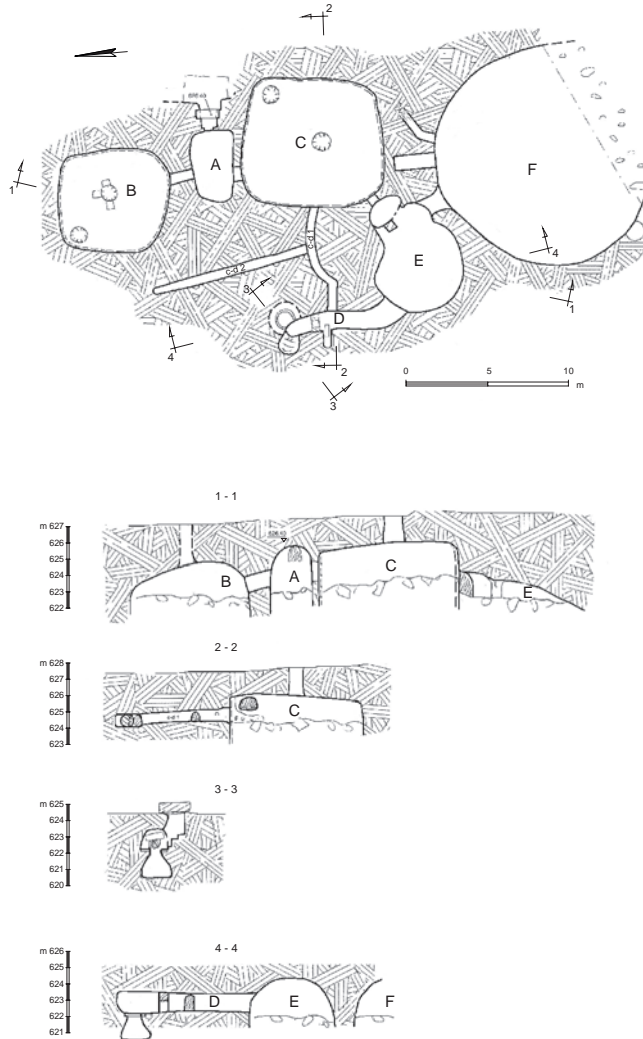

איור 17: מחילה במערכת מס' 9 בחורבת עלמית

לנרות. בקרקעית המערה סמוך לפינותיה הצפונית והדרומית חצובים שני בורות פעמון לא מטויחים ('בקבוקונים'), והכניסה אליהם היא דרך פתחים בקוטר של כ-70 ס"מ. עומק הבורות עד הסחף המכסה את קרקעיתו הוא 1.5 מ' וקוטרם כ-2 מ'. על פי צורתם האופיינית נראה כי בורות אלו הותקנו כבר בתקופת הברזל או במהלך ימי הבית השני ושימשו כבורות אחסון. בדופן הדרום-מערבית של המערה, כ-1.5 מ' מעל גובה קרקעיתה, נחצבה מחילת מסתור טיפוסית באורך 4 מ' (איור 17). רוחב המחילה כ-60 ס"מ, גובהה כ-90 ס"מ, ובסופה שינוי מפלס כלפי מעלה סתום בסחף. במערכת לא נלקטו

חרסים העשויים לסייע בתיארוך התקנתה, אולם על פי מרכיביה האדריכליים נראה כי היא נחצבה כמערת מגורים או מערכת אחסון והוכשרה למסתור בימי מרידות היהודים ברומאים.

מערכת מס' 19 (נ"צ 226095/636997 בר"י חדשה) היא המזרחית והגדולה מבין השתיים ואורכה הכולל כ-70 מ' (איור 18). הכניסה למערכת כיום היא דרך פתח קשות

איור 18: מערכת מס' 19 בחורבת עלמית – תכנית וחתכים (שרטוט: ד' רביב, ל' אהרובוניץ', פ' פורטנוב וא' הראל)

המוביל מפני השטח, מחצר או מבנה, אל חלל A שצורתו רבועה, מידותיו 2.7x4.5 מ', והוא שימש כפי הנראה כמחסן תת־קרקעי. בדופנו הצפונית נחצבה מחילת מסתור אופיינית. אורכה 1.7 מ', רוחבה כ־60 ס"מ וגובהה כ־80 ס"מ. מחילה זו מובילה אל אולם B שמידותיו 6.5x7 מ', ובו סחף רב שנכנס משני הפתחים החצובים בתקרתו ומובילים אל פני השטח. אולם זה ששימש כמאגר מים גדול, ודופנותיו טויחו בשכבה עבה של טיח

בוץ בצבע חום כהה. בדופנו הדרומית של אולם A נחצב מעבר לאולם C שמידותיו 8x9 מ', ובתקרתו חצובים שני פירים סתומים המובילים אל פני השטח. מן הפירים נכנס סחף רב מעורב בחרסים, והוא מכסה את קרקעית האולם. אולם זה דומה בתכניתו, במידותיו וכן בטיח המכסה את דופנותיו לאולם B, ונראה ששניהם שימשו כמאגרי מים באותה התקופה (תקופת הברזל?).

בדופן המערבית של אולם C נחצבה מחילת מסתור אופיינית c-d1. אורכה הכולל 8 מ', רוחבה הממוצע 50 ס"מ, גובהה כ־70 ס"מ, ובדופנותיה חצובים ארבעה שקעים לנרות (שניים בכל דופן). לאחר כ־2.5 מ' ישנו פיצול לשתי מחילות (איור 19). מחילה c-d2 פונה צפונה, אורכה כ־10 מ', ובדופנה המערבית חצובים שישה שקעים

לנרות (איור 20). מחילה זו מסתיימת בסלע ונראה כי לא הושלמה חציבתה. מחילה c-d1 נמשכת מערבה ומתעקלת מעט כלפי דרום־מערב. לאחר כ־3 מ' היא פונה בזווית של כ־90 מעלות לכיוון צפון־מערב ולאחר כ־2 מ' היא מתחברת לאולם D. אולם זה הנו צר ומוארך, מידותיו 1x8 מ' וצורתו כעין מחילה רחבה בעלת תקרה קשוחה. בקצהו הצפוני של אולם D נבנה מעבר צר המוביל לבור E, שהנו בור פעמון לא מטויח. רוחב המעבר כ־50 ס"מ, גובהו כ־40 ס"מ (בין תקרתו הבנויה ובין קרקעיתו המכוסה בסחף), והוא נבנה מאבנים מהוקצעות. לצד המעבר מונחת אבן עגולה שקוטרה כמטר

ואשר שימשה כפי הנראה לסתימת המעבר בעת הצורך. בור E נחצב בקרקעיתו של אולם D, הכניסה אליו היא דרך פתח שקוטרו כ־0.9 מ', עומקו עד הסחף המכסה את קרקעיתו כ־1.5 מ' וקוטרו כ־2 מ'. על פי צורתו האופיינית נראה כי בור זה הותקן בתקופת הברזל או במהלך ימי

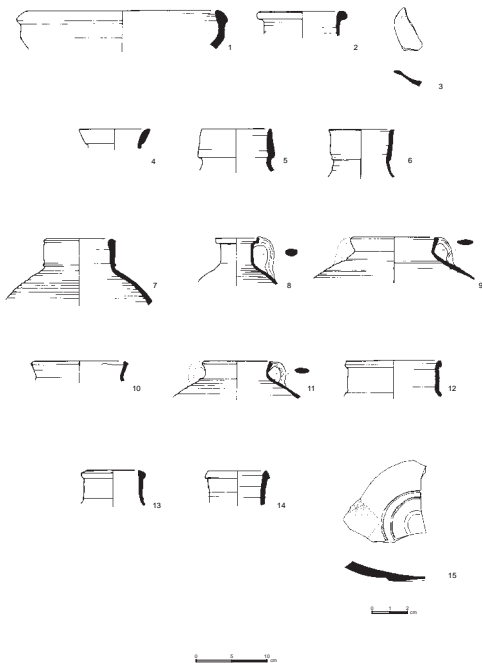
איור 19: מחילה c-d1 ופתח מחילה c-d2 במערכת מס' 19 בחורבת עלמית

איור 20: מחילה c-d2 במערכת מס' 19 בחורבת עלמית

הבית השני ושימש כבור אחסון. ממערב לבור E במפלס גבוה יותר נחצב דרומוס מדורג המוביל כלפי מעלה אל עבר פני השטח. המעבר נסתם באבנים גדולות, וייתכן שסתימתו נעשתה באופן מכוון כחלק מהתקנת מערכת המסתור. אם השערה זו נכונה, סתימת הדרומוס המדורג ובניית המעבר הצר באולם D יצרו אגף פנימי וסגור ובו היה אפשר להסתתר בבטחה. קצהו הדרומי של אולם D מוביל אל אולם F שמידותיו 6x7 מ'. בדופנו המערבית חצובים שלושה פתחים. הפתח הצפוני מוביל אל מעבר סתום בסחף שצורתו מזכירה כניסה למערת מגורים. הפתח האמצעי מתרחב למעבר באורך 2.5 מ' וברוחב כ-2 מ' המוביל בחזרה לאולם C. הפתח הדרומי מוביל אל עבר אולם G שהוא האולם הגדול ביותר במערכת התת־קרקעית. מידותיו 10x14 מ', וגובה תקרתו לפחות 3 מ' מעל הסחף הרב המכסה את קרקעיתו. את דופנו הדרומית של האולם מכסה סחף רב, וייתכן שהוא מכסה מעברים לאגפים נוספים במערכת. בדופנו הצפונית של אולם G נחצבה מחילת מסתור אופיינית. אורך המחילה 2.5 מ', רוחבה כ-50 ס"מ, גובהה כ-70 ס"מ, והיא מתעקלת מערבה וכלפי מעלה. ממזרח לפתח המחילה וצמוד לה נחצב דרומוס מדורג סתום בסחף באורך 2.5 מ'. צורתו מזכירה כניסה למערת מגורים. המערכת התת־קרקעית הנדונה כוללת מגוון אלמנטים אדריכליים המאפיינים מערכות מסתור מימי מרידות היהודים ברומאים: מחילות מסתור בעלות חתך טיפוסי ומעברים צרים המחברים בין חדרי מסתור, שקעים לנרות, שילוב אלמנטים קדומים וסתימה מכוונת של פתחים.

כלי החרס

ברחבי מערכת מס' 19 נלקטו חרסים משש תקופות עיקריות: הברזל 2, הפרסית, ההלניסטית המאוחרת, הרומית הקדומה, בין המרידות, הביזנטית והממלוכית (איור 21; ראו תיאור מפורט בנספח ג). החרסים מן התקופות ההלניסטית והרומית התגלו בכל רחבי המערכת, ואילו שאר החרסים נלקטו באולמות C ו-G שאליהם נכנס סחף רב מפני השטח. הימצאותם של חרסים מתקופות הברזל 2, הפרסית וההלניסטית עשויה ללמד כי חלקים מן המערכת, דוגמת בורות האחסון ומאגרי המים, הותקנו בתקופות שקדמו להכשרת המקום למסתור. מרבית החרסים מן התקופה הרומית שהתגלו במערכת אופייניים לתקופה שבין שתי המרידות נגד הרומאים וימי

איור 21: כלי החרס ממערכת מס' 19 בחורבת עלמית (שרטוט: מ' מנוקיאן וא' הראל)

מרד ברכוכבא, ולהלן תיאורם: לפך מס' 8 צוואר רחב וגלילי, שפה משולשת משוכה החוצה ומחורצת בחלקה הפנימי. לסירי בישול מס' 9-10 צוואר נוטה מעט החוצה, שפה משולשת ומחורצת מעט בחלקה הפנימי. סיר מס' 11 דומה לקודמיו רק ללא חריץ הפנימי ועם רכס על הכתף. לקנקנים מס' 12 ו-14 שפה מקופלת החוצה בעלת חתך משולש וחד הנוטה כלפי מטה. לקנקן מס' 13 שפה מקופלת החוצה בעלת חתך מעוגל ומחורצת מעט בחלקה העליון. נוסף על אלה ראויים לציון חרסים מן התקופה החשמונאית שהתגלו באגפים שונים במערכת: מחילה c-d1, אולם F ואולם G, ביניהם שבר קנקן (לוח 4: 6) שהתגלה במחילה c-d1, סמוך למפגש עם מחילה c-d2. כמובן, אין להסתמך על חרס בודד כדי לתארך את התקנתם של המחילות לתקופה החשמונאית, ונראה כי הם נחצבו בימי מרידות היהודים ברומאים. אף שמרבית החרסים שהתגלו במערכת מתוארכים לתקופה הרומית הקדומה, לא ניתן לקבוע מתי בדיוק הותקנה ושימשה מערכת המסתור.

דיון וסיכום

המשותף לשש מערכות המסתור הנדונות במאמר זה הוא הימצאותן בספר המדבר של דרום השומרון וארץ בנימין. אזור זה מהווה את שוליו המזרחיים של מחוזות עקרבה וגופנא שבהם התקיים יישוב יהודי צפוף במהלך התקופות ההלניסטית המאוחרת והרומית הקדומה (זלינגר 2001; קליין 2007; 2009; טבגר ורביב 2013; קליין ורביב 2013). מערכות המסתור הנדונות מצטרפות למערכות שתועדו זה מכבר בכמה אתרים השוכנים באזור זה, ביניהם: חורבת כולצון (קליין וזיסו 2010), חורבת סיע (טבגר ורביב 2013), חורבת אל־מקטיר (להלן), חורבת ניסיה (זיסו 2001, 69-70) וג'בע (זיסו 2001, 74).⁵ על תיארוך של מערכות המסתור הנדונות במאמר זה לימי מרידות היהודים ברומאים מלמדים בראש ובראשונה מאפיינים אדריכליים הדומים לאלו שבמערכות המסתור בהרי ושפלת יהודה, ביניהם: מחילות בעלות חתך טיפוסי ומעברים צרים המחברים בין חדרי מסתור, ביטול מתקנים קדומים (בורות אחסון, בורות מים, מקוואות טהרה ועוד) ושילובם במערכת המסתור, מחילות הפונות בזווית חדה, שקעים לנרות, מתקני נעילה, שינויי מפלס וכן מחילות המאפשרות שאיבת מים בהסתר. יתרה מכך, לבד מהמסתור בתל א־צוון, בכל המערכות הנדונות התגלו ממצאים העשויים לתארך את השימוש בהן לימי מרידות היהודים ברומאים. גילויים של חרסים מתקופת הברזל בחלק מן המערכות, דוגמת אלו שבג'בעית, באל־מרג'ים ובעלמית, עשויים ללמד כי חלקים מן המערכות, בעיקר בורות הפעמון ('הבקבוקנים'), נחצבו ושימשו כבר במהלך תקופה זו, אך עקב המאפיינים האדריכליים קשה לקבל את הצעתם של אילן ודינור (1987, 122) לתארך לתקופה זו את התקנת המסתור בג'בעית.

מקובל להניח שראשיתה של תופעת מערכות המסתור הייתה כבר בשלהי ימי הבית השני לקראת מרד החורבן, אך לשיא שכלולה ותפוצתה היא הגיעה בימי מרד ברכוכבא (ראו למשל קלובר 1987; זיסו 2001, 272-273; קלובר וזיסו 2006, 133; רביב וקליין 2013,

5 נוסף לאלו התגלתה לאחרונה מערכת מסתור בחורבת נבוה השוכנת כ־4 קילומטרים מצפון־צפון־מערב לחורבת אל־מרג'ים (טרם פורסם).

53–56).⁶ מיעוט הממצאים שהתגלו במערכות המסתור הנדונות והימצאותם של ממצאים מובהקים משלהי ימי בית שני וכן ממצאים מן התקופה שבין המרידות, דוגמת המכלולים בחורבת עלמית ובחורבת ג'בעית, אינם מאפשרים לנו להכריע האם התקנת המסתור בהם נעשתה בימי המרד הראשון או השני. מבין מכלולי החרסים שגילינו בתוך מערכות מסתור אלו, המכלול שהתגלה בחורבת אל-מרג'ים הוא היחיד שניתן לתארך את כולו לימי מרד בר-כוכבא. אשר לממצאים שהתגלו בשאר המערכות הנדונות, קשה להתייחס אליהם כמכלול השייך לפרק זמן אחד, וייתכן שחלקם שייך לימי מרד החורבן. הנחה זו אפשרית גם בהתייחס למאפייניהם האדריכליים של מערכות המסתור הנדונות; הן פשוטות וצנועות יחסית בהשוואה למערכות המסתור בשפלה, ועל פי רוב אורך מחילותיהן אינו עולה על מטרים ספורים. נתון זה מאפיין את רוב מערכות המסתור שהתגלו בהרי יהודה וקשור ככל הנראה לסלעי הגיר והדולומיט הקשים (מחבורת יהודה) הנחשפים ברוב חלקי הרי יהודה, לעומת סלעי הקירטון הרכים (מחבורת עבדת) הנחשפים בשפלה. זאת ועוד, בספר המדבר של דרום השומרון וארץ בנימין נחשפים מגוון סלעים רכים אך מתפוררים (דוגמת גיר-קירטוני מתצורת דרורים). אלה מקשים על זיהוין, איתורן והשתמרותן של מערכות תת-קרקעיות אשר הותקנו ושימשו למסתור בימי מרידות היהודים ברומאים.

בחלק מן האתרים הנדונים התגלו לצד מערכות המסתור שרידים נוספים מן התקופה הרומית הקדומה. שרידים אלו עשויים ללמד שלפחות בשלושה מבין חמשת האתרים התקיים יישוב בימי מרידות היהודים ברומאים. כך עולה מן הממצאים שהתגלו בחורבת ג'בעית, בחורבת עלמית ואולי גם בחורבת א-נג'מה. לעומת זאת, מערכת המסתור בתל א-ציון ממוקמת מחוץ לתחומי יישוב קדום. בנוגע לחורבת אל-מרג'ים, הימצאותם של חרסים בודדים מהתקופה הרומית הקדומה מחוץ למערכת המסתור אינה מאפשרת לנו לקבוע בשלב זה אם התקיים במקום יישוב במהלך התקופה הרומית הקדומה. בינתיים ניתן להעלות שתי אפשרויות אשר למוצאם של מתקני מערכת המסתור במקום: האחת – באתר התקיים יישוב קטן / בית חווה / יישוב מערות / יישוב עונתי בדומה לאתרים השוכנים על גבול המדבר (דוגמת חורבת א-נג'מה), ומשום כך קשה להתחקות אחר שרידי הדלים. השנייה – לא התקיים במקום יישוב בטרם המרד, ובמהלך מרד בר-כוכבא הגיעו תושבי האזור לאתר הנטוש בניסיון למצוא בו מקלט והכשירו במקום מערכת מסתור. פרשנות דומה ניתנה לשרידים שנחשפו לאחרונה בחורבת אל-מקטיר השוכנת כ-5 ק"מ מצפון-מערב לתל א-ציון. בחפירות באתר שערכו לאחרונה בריאן ווד וסקוט סטריפלינג, התגלתה מערכת מסתור ובה מטבעות בר-כוכבא.⁷ לטענת החופרים, טרם התגלו שרידי יישוב מן התקופה שבין המרידות על פני השטח, ולשיטתם נחצבה מערכת המסתור ושימשה את תושבי האזור שהגיעו למקום במהלך מרד בר-כוכבא. בין אם נכונה השערה

6 דוגמה מובהקת למערכת מסתור גדולה ומורכבת מימי מרד החורבן התגלתה לאחרונה בחפירות אתר אל-חירבה שבמחצבות נשר רמלה בשפלת לוד. במהלך החפירה נחשפה מערכת מסתור באורך של כ-75 מ' שעל פי חופר האתר הותקנה במרד החורבן ולא מאוחר יותר (קול יעקב 2014).

7 אנו מודים לחופרים על שמסרו לנו מידע זה טרם פרסומו. על הממצאים שהתגלו באתר במהלך עונות חפירה קודמות ראו ווד 2000; 2000; 2001.

זו ובין אם לא, תופעת מערכות המסתור באזור ספר המדבר בולטת בהשוואה לדלילות היישובית המאפיינת את האזור הנדון בתקופה הרומית הקדומה. כבר בסקרים שנערכו באזור בעבר (פלדשטיין ואחרים 1993; פינקלשטיין ואחרים 1997) ניכר כי ברצועת ספר המדבר תועדו אתרים רבים יותר מתקופת הברזל מאשר מהתקופה הרומית. תוצאות 'סקר דרום השומרון החדש' באזור זה מלמדות גם הן כי תקופת השיא של התיישבות באזור בימי קדם הייתה תקופת הברזל 2 ובחלק מהאתרים גם התקופה הפרסית (דוגמת שיח' מזר, חורבת מרג'ים, חורבת א־רחיא, נ.ג. 737, חורבת כולצון, חורבת ג'בעית, חורבת מרג'מה, חורבת א־נג'מה, מצד מכמש, חורבת אל־מסרח וחורבת עלמית; ראו טבגר ואחרים בהכנה). לעומת זאת, במהלך התקופה הרומית הקדומה היה האזור מיושב בדלילות יחסית וכלל בעיקר יישובים גדולים (דוגמת א־דומא, חורבת ג'בעית, חורבת סמיה, מכמש וחורבת עלמית). זאת ועוד, ברבים מן האתרים שבהם התגלו חרסים מן התקופה הרומית הקדומה באזור הספר, כמות החרסים מתקופה זו קטנה בהשוואה לתקופות הקדומות. דבר זה עשוי ללמד על יישובים קטנים בהשוואה לתקופות הקדומות.⁸ ניתן לשער כי בתקופה הרומית הקדומה הייתה מרוכזת ההתיישבות באזור ספר המדבר באתרים גדולים דוגמת חורבת סמיה ומכמש נוסף על אתרי יישוב עונתיים ו/או חוות חקלאיות. התיישבות צפופה יותר בתקופה זו התקיימה באזורים המערביים והגבוהים יותר של ספר המדבר, סמוך לקו פרשת המים (דוגמת חורבת נבו, חורבת כולצון, חורבת סיע, א־טיבה, רמון, חורבת אל־מקטיר, חורבת ניסיה, אתר בורקא מערב, ג'בע וחזמא; לתפרוסת כלל היישוב היהודי באזור ראו איור 1 לעיל ונספח ד).

חציבת מסתורים מחוץ לתחומי היישוב, כמו הדוגמה המובהקת בתל א־צוון, היא תופעה חדשה שאינה מוכרת במחקר. מאז שלהי המאה ה־19 מוכרת תופעת מערכות מסתור המלאכותיות שנחצבו מתחת ליישובים היהודיים שהשתתפו במרד (קלונר וטפר 1987). מאז שנות ה־50 התגלו ונחקרו מערות המפלט הטבעיות המצויות הרחק מהיישובים, בעיקר בתחומי המדבר, שאליהן נמלטו יהודים במהלך המרד ובסופו (אשל ועמית 1998; אשל ופורת 2009), ובשנים האחרונות החלה להיחשף תופעת מקלטי המצוקים שהוכשרו בידי המורדים במהלך המרד, מחוץ לתחום היישובים (שבטיאל 2009). נוסף על אלו אנו עדים כאן לראשונה לתופעה השייכת כנראה לתחומי הספר והמדבר, והיא המסתורים החצובים מחוץ ליישובים הקדומים. בעת בחינת תפקודו של המסתור בתל א־צוון יש

8 בסקר ארץ אפרים כל האתרים באזור ספר המדבר שבהם נאספו חרסים מן התקופה הרומית קוטלגו כאתרים בגודל 1, הקטגוריה הקטנה ביותר שהוגדרה. בדרך כלל אין זיקה ודאית בין כמות החרסים מתקופה מסוימת שנלקטו במהלך סקר לבין גודל אתר באותה תקופה (בנינג 2002, 2003–2004), וללא חפירה קשה לקבל את הערכות גודל האתרים שבוצעו בסקר ארץ אפרים על־פי נתוני אחוז חרסים מהתקופות השונות (פינקלשטיין ואחרים 1997, 20–21). עם זאת, באתרים הנדונים במאמר ההבדל בכמויות החרסים בין התקופות השונות הוא כה רב, עד כי אפשר להסיק על קוטנם של היישובים בתקופה הרומית רק מתוצאות הסקרים: באל־מרג'ים (מחוץ למערכת המסתור) נאספו בסקר של פינקלשטיין ובסקר שלנו יחד 307 חרסים מתקופת הברזל 2 ורק 8 מהתקופה הרומית. בג'בעית נאספו בשני הסקרים יחד 139 חרסים מתקופת הברזל 2 ורק 22 מהתקופה הרומית. בא־נג'מה (מחוץ למערכת המסתור) נאספו בשני הסקרים יחד רק 2 חרסים מהתקופה הרומית.

להדגיש את מיקומו בשיפולי גבעה נישאת החולשת על כל המרחב ואת קרבתו הרבה לדרך המובילה ממכמס מזרחה אל עבר המדבר. נתונים אלו עשויים לתרום למורדים המנסים לנצל את השטח על מנת להיערך אל מול אויב המאיים לפשוט על האזור. כמו כן, לא מן הנמנע שבתל א־צוון או בסביבתו הקרובה הוקם מחנה זמני של מורדים שהשתמשו במערכת המסתור. התמונה היישובית הדלילה בתקופה הרומית הקדומה באזור הנדון עשויה ללמד כי תושבי ספר המדבר מצאו מקלט הן במערות טבעיות (מערות מפלט) הן ביישובים נטושים או נטושים למחצה, שבהם דאגו להכשיר מערכות מסתור כפי שעשו ביישובים שבהם התגוררו עד למרד.

רשימת מקורות

אביגד 1962:

אביגד, נ', מחנה א' – נחל דוד, ידיעות החברה לחקר ארץ ישראל ועתיקותיה כו, עמ' 143–158.

אהרוני 1962:

אהרוני, י', 1962, מחנה ב' – מערת האימה, ידיעות החברה לחקר ארץ ישראל ועתיקותיה כו, עמ' 159–173.

אילן 1982:

אילן, צ', 1982, ח' ג'בעית, חדשות ארכיאולוגיות פ-פא, עמ' 25–26.

אילן ודינור 1987:

אילן, צ' ודינור, א', 1987, ג'בעית ישוב קדום בספר מדבר שומרון, שומרון ובנימין א, עמ' 114–130.

אליצור 1993:

אליצור, י', 1993, דרך אלכסונית מירושלים למעברות אדם בתקופת המקרא, מחקרי יהודה ושומרון ב, עמ' 111–124.

אשל 1998:

אשל, ח', 1998, ממצאים מתקופת מרד בר־כוכבא ממערת מכוך, בתוך: אשל, ח' ועמית, ד' (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא, קובץ א, תל אביב, עמ' 83–91.

אשל ואחרים 1998:

אשל, ח', זיסו, ב' ופרומקין, ע', 1998, שתי מערות מפלט בנחל מכמש (ואדי סויניט), בתוך: אשל, ח' ועמית, ד' (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא, קובץ א, תל אביב, עמ' 93–109.

אשל זיסו 1998:

אשל, ח' זיסו, ב', 1998, ממצאים מתקופת מרד בר־כוכבא ממערות כתף יריחו, בתוך: אשל, ח' ועמית, ד' (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא, קובץ א, תל אביב, עמ' 113–151.

אשל ועמית 1998:

אשל, ח' ועמית, ד' (עורכים), 1998, מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא, קובץ א, תל אביב.

אשל ופורת 2009:

אשל, ח' ופורת, ר' (עורכים), 2009, מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא, קובץ ב, ירושלים.

בן אריה 2000:

Ben-Arieh, S., 2000, Salvage Excavation near the Holyland Hotel, Jerusalem, *Atiqot* 40, pp. 1–24.

בנינג 2002:

Banning, E.B., 2002, *Archaeological Survey*, New York.

בר אדון 1961:

בר אדון, פ', 1961, מחנה ג, ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה כה, עמ' 34–48.

בר נתן 1981:

Bar Nathan, R., 1981, Pottery and Stone Vessels of the Herodian Period, in: Netzer, E. (editor), *Greater Herodium*, Jerusalem, pp. 54–71.

בר נתן 2002:

Bar Nathan, R., 2002, *Hasmonean and Herodian Palaces at Jericho, Final Reports of the 1973-1987 excavations, vol. III: The Pottery*, Jerusalem.

בר נתן 2006:

Bar Nathan, R., 2006, *Masada, The Yigael Yadin Excavations 1963-1965, Final Reports, vol. VII: The Pottery of Masada*, Jerusalem.

בר"ג והרשקוביץ 1994:

Barag, D. & Hershkovitz, M., 1994, Lamps from Masada, in: *Masada, The Yigael Yadin Excavations 1963-1965, Final Reports*, vol. IV, Jerusalem, pp. 7–147.

ברנדנבורג 1926:

Brandenburg, E., 1926, *Die Felsarchitektur bei Jerusalem*, Kirchain.

דה גרוט ואחרים 2003:

De Groot, A., Geva, H. & Yezerski, I., 2003, Iron Age II Pottery, in: Geva, H. (editor), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem: Conducted by Nahman Avigad, 1969-1982, vol. II: The Finds from Areas A, W and X-2 – Final Report*, Jerusalem, pp. 1–49.

דה וו 1961:

De Vaux, R., 1961, Archeologie, in: Benoit, P., Milik, J.T. & De Vaux, R. (editors), *Les Grottes de Murabbaat*, Oxford, pp. 3–63.

דינור ופיג 1993:

דינור, א' ופיג, נ', 1993, הסקר בחלקה המזרחי של מפת ירושלים, בתוך: מגן, י' ופינקלשטיין, י' (עורכים), סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין, ירושלים, עמ' 339–418.

דינור וליפוביץ 1988:

דינור, א' וליפוביץ, ג', 1988, מערת קבורה מהמאה השישית לפנה"ס בחורבת עלמית, נקרות צורים 14, עמ' 44–51.

הירשפלד 2007:

Hirschfeld, Y., 2007, *En-Gedi Excavations II: Final Report (1996-2002)*, Jerusalem.

הר-אבן 2003:

הר-אבן, ב', 2003, חרבת עלמית, חדשות ארכיאולוגיות 115, עמ' 63–66.

הר־אבן בהכנה:

הר־אבן, ב', בהכנה, החפירות בחורבת עלמית – דו"ח פרלימנרי.

ווד 2000א:

Wood, B.G., 2000, Khirbet el-Maqatir, 1995-1998, *Israel Exploration Journal* 50, pp. 123–130.

ווד 2000:

Wood, B.G., 2000, Khirbet el-Maqatir, 1999, *Israel Exploration Journal* 50, pp. 249–254.

ווד 2001:

Wood, B.G., 2001, Khirbet el-Maqatir, 2000, *Israel Exploration Journal* 51, pp. 246–252.

זיסו 2001:

זיסו, ב', 2001, הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה, משלהי תקופת הבית השני עד לדיכוי מרד בר־כוכבא, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, ירושלים.

זיסו ואחרים 2009א:

זיסו, ב', לנגפורד, ב', פורת, ר' ופרומקין, ע', 2009, הממצאים מתקופת מרד בר־כוכבא ממערת התאומים שבמערב הרי ירושלים, בתוך: אשל, ח' ופורת, ר' (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא, קובץ ב, ירושלים, עמ' 402–422.

זיסו ואחרים 2009ב:

זיסו, ב', לנגפורד, ב', פורת, ר', דוידוביץ', א' ופרומקין, ע', 2009, ממצאים מתקופת מרד בר־כוכבא ממערת עבוד שבמערב הרי בית־אל, בתוך: אשל, ח' ופורת, ר' (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא, קובץ ב, ירושלים, עמ' 478–509.

זלינגר 2001:

זלינגר, י', 2001, עדות לקיום יישוב יהודי בגופנה בתקופת הבית השני ומלחמת בן־כוסבא, מחקרי יהודה ושומרון י, עמ' 103–112.

טבגר ואחרים בהכנה:

טבגר, א', הר־אבן, ב', אהרונוביץ', י' ורביב, ד', הר בית־אל וגוש שילה בתקופה הפרסית: מבט עדכני.

טבגר ורביב 2013:

טבגר, א' ורביב, ד', 2013, מערכת המסתור בחורבת סיע שמדרום לעמק שילה, במעבה ההר – מחקרי הר אפרים ובנימין ג, עמ' 155–169.

דין 1963:

דין, י', 1963, הממצאים מימי בר־כוכבא במערת האיגרות, ירושלים.

עמית ואשל 1998:

עמית, ד' ואשל, ח', 1998, ממצאים מתקופת מרד בר־כוכבא ממערת סלע, בתוך: אשל, ח' ועמית, ד' (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא, קובץ א, תל אביב, עמ' 189–204.

פורת ואחרים 2009א:

פורת, ר', אשל, ח', דוידוביץ', א' ופרומקין, ע', 2009, השרידים הארכיאולוגיים ממערת התאנים, בתוך: אשל, ח' ופורת, ר' (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא, קובץ ב, ירושלים, עמ' 153–165.

פורת ואחרים 2009ב:

פורת, ר', אשל, ח' ופרומקין, ע', 2009, ממצאים מתקופת מרד בר־כוכבא ממערת הר־ישי, בתוך: אשל, ח' ופורת, ר' (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא, קובץ ב, ירושלים, עמ' 197–214.

פורת ואחרים 2009ג:

פורת, ר', אשל, ח', דוידוביץ', א' ופרומקין, ע', 2009, מערות המטבע שמדרום לנחל קדרון, בתוך: אשל, ח' ופורת, ר' (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא, קובץ ב, ירושלים, עמ' 53–67.

פורת ואחרים 2009ד:

פורת, ר', אשל, ח' ופרומקין, ע', 2009, מערות הרומח – מערות מפלט מתקופת מרד בר־כוכבא מצפון לעין־גדי, בתוך: אשל, ח' ופורת, ר' (עורכים), *מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא*, קובץ ב, ירושלים, עמ' 83–107.

פורת ואחרים 2009ה:

פורת, ר', אשל, ח' ופרומקין, ע', 2009, מערות מפלט מתקופת מרד בר־כוכבא במצוקי נחל ערוגות, בתוך: אשל, ח' ופורת, ר' (עורכים), *מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא*, קובץ ב, ירושלים, עמ' 267–291.

פורת ואחרים 2009ו:

פורת, ר', אשל, ח' ופרומקין, ע', 2009, מערת חג המולד בנחל קדרון תחתון (ואדי א־נר), בתוך: אשל, ח' ופורת, ר' (עורכים), *מערות המפלט מתקופת מרד בר־כוכבא*, קובץ ב, ירושלים, עמ' 31–52.

פינקלשטיין ואחרים 1997:

Finkelstein, I., Lederman, Z. & Bunimovitz, S., 1997, *Highlands of Many Cultures - The Southern Samaria Survey, The Sites*, Tel Aviv.

פלג 2012:

פלג, י', יישובי מערות מתקופת הברזל בספר המדבר של ארץ בנימין, *מחקרי יהודה ושומרון* כא, עמ' 23–33.

פלדשטיין ואחרים 1993:

פלדשטיין, א', קדרון, ג', חנין, נ', קמייסקי, י' ועיטם, ד', 1993, הסקר בדרום מפות רמאללה ואל־בירה ובצפון מפת עין־כרם, בתוך: מגן, י' ופינקלשטיין, י' (עורכים), *סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין*, ירושלים, עמ' 133–259.

קול יעקב 2014:

קול יעקב, ש', 2014, אל־חירבה במחצבת נשר־רמלה: מימי בית חשמונאי ועד חורבן הבית השני, הרצאה בכנס מורשת החשמונאים במודיעין וסביבותיה ה־11 (22.12.2014), מודיעין.

קלאי 1972:

קלאי, ז', 1972, הסקר בארץ בנימין והר־אפרים, בתוך: כוכבי, מ' (עורך), *יהודה, שומרון וגולן*, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים, עמ' 151–193.

קלונר 1987א:

קלונר, ע', 1987, כלי חרס וחפצים אחרים במערכות־מסתור, בתוך: קלונר, ע' וטפר, י' (עורכים), *מערכות־המסתור בשפלת יהודה*, תל אביב, עמ' 338–360.

קלונר 1987ב:

קלונר, ע', 1987, תארוך מערכות־המסתור, בתוך: קלונר, ע' וטפר, י' (עורכים), *מערכות־המסתור בשפלת יהודה*, תל אביב, עמ' 361–365.

קלונר וזיסו 2006:

קלונר, ע' וזיסו, ב', 2006, מערכות המסתור בארץ־יהודה: עדכון ארכיאולוגי וגיאוגרפי של השתרעות מלחמת בר־כוכבא, בתוך: מור, מ', פסטור, ג', רונן, י' ואשכנזי, י' (עורכים), *לאוריאל*, מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה, מוגשים לאוריאל רפפורט, ירושלים, עמ' 125–147.

קלונר וטפר 1987:

קלונר, ע' וטפר, י' (עורכים), 1987, *מערכות המסתור בשפלת יהודה*, תל אביב.

קליין 2007:

קליין, א', 2007, חבל עקרבה בתקופות ההלניסטית והרומית על פי הממצא הארכיאולוגי ועל פי המקורות ההיסטוריים, עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, רמת גן.

קליין 2009:

קליין, א', 2009, היישוב היהודי בתקופת הבית השני בפלך עקרבה – הנדבך הארכיאולוגי, מחקרי יהודה ושומרון יח, עמ' 177–200.

קליין וזיסו 2010:

קליין, א' וזיסו, ב', 2010, ח'רבת כולצון – אתר בדרום-מזרח השומרון משלהי ימי הבית השני ועד מרד בר-כוכבא, מחקרי יהודה ושומרון יט, עמ' 95–112.

קליין ורביב 2013:

קליין, א' ורביב, ד', 2013, מערכות מסתור בתחומי הפלכים גופנא ותמנה וגבולו הצפוני של האזור עליו שלט בר-כוכבא, ירושלים וארץ-ישראל 8–9, עמ' 211–232.

רביב 2012:

רביב, ד', 2012, היישוב בפלך תמנה משלהי ימי הבית השני ועד מרד בר כוכבא, עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, רמת גן.

רביב 2014א:

רביב, ד', 2014, היישוב היהודי בפלך תמנה משלהי ימי הבית השני ועד מרד בר-כוכבא, מחקרי יהודה ושומרון כג, עמ' 161–183.

רביב 2014ב:

רביב, ד', 2014, עדכון תפוצת מערכות המסתור בפלך תמנה, במעבה ההר – מחקרי הר אפרים ובנימין ד, עמ' 31–45.

רביב וקליין 2013:

רביב, ד' וקליין, א', 2013, היישוב היהודי במערב הר חברון בימי מרידות היהודים ברומאים לאור הממצאים ממערת טור-צפא וסביבותיה, כנס מחקרי חברון ויהודה – דברי הכנס ב, עמ' 48–68.

רביב ואחרים 2015:

רביב, ד', הר-אבו, ב', אהרונוביץ', י' וטבגר, א', 2015, המסתור בתל א-צוון שבמדבר בנימין, מחקרי יהודה ושומרון כד, עמ' 81–91.

רוזנטל וסיוון 1978:

Rosenthal, R. & Sivan, R., 1978, *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection*, Jerusalem.

רפואנו 2013:

Rapuan, Y., 2013, The Pottery of Judea Between the First and Second Jewish Revolts, *Strata* 31, pp. 57–102.

שבטיאל 2009:

שבטיאל, י', 2009, מקלטי מצוקים ומערכות מסתור בגליל: היישוב היהודי בגליל בתקופה הרומית הקדומה על סמך מחקר חללים-תת-קרקעיים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, רמת גן.

שפנייר 1992:

שפנייר, י', 1992, מזרח השומרון בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזנטית, עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך, רמת גן.

נספח א – כלי החרס מהתקופה הרומית ממערכת המסתור בחורבת מרג'ים

(ראו איור 6)

מספר כלי	תיאור	מקבילה	תיארוך
1	סיר בישול	טינ אדום כהה עם גריסים לבנים, צריפה טובה	מערת האימה: אהרוני 1962, 156; ציור 7: 10; המאה הראשונה – שליש ראשון של המאה השנייה לסה"נ
2	סיר בישול	טינ אדום כהה עם גריסים לבנים, צריפה טובה	וריאנט דומה במערת האימה: אהרוני 1962, 156; ציור 7: 10; וריאנט דומה במערת סלע: עמית ואשל 1998, 191, לוח 13: 1
3	סיר בישול	טינ אדום כהה עם גריסים לבנים, צריפה טובה	שהם: רפואנו 2013, 69; איור 4: 59; מערת הרומח: פורת ואחרים 2009, 92, לוח 9: 2; מערת הר ישי: פורת ואחרים 2009, 206, לוח 6: 1
4	סיר בישול	טינ אדום כהה עם גריסים לבנים, צריפה טובה	וואדי מורבעאת: דה וו 1961, 32; איור 8: 16; הרודיון: בר נתן 1981, 60, 127; לוח 10: 11
5	קנקן	טינ חום-כתום, ליבה כהה, צריפה טובה	מצדה: בר נתן 2006, 88; לוח 11: 58; שהם: רפואנו 2013, 75; איור 7: 115; מערת סלע: עמית ואשל 1998, 194, לוח 3: 43
6	נר מקורצף	טינ חום, מפולם היטב, סימני פיח על פי הנר	מערת הסיירים בנחל משמר: בר אדון 1961, 38; ציור 1: 7; מערת האימה: אהרוני 1962, 167; ציור 4: 4; אחוזת חזן: קלוגר 1987, א, 350; לוח 5: 16
7	נר רומי עגול בעל דיסקוס מעוטר, את עין הנר מעטרים שלושה עיגולים ומשני צדי פי הנר מצויות וולטות מנוונות, ייצור מקומי	טינ חום, מפולם היטב, צריפה טובה, חיפוי שחור	מערת הסיירים בנחל משמר: בר אדון 1961, 38; ציור 1: 8; וריאנט דומה באחוזת חזן: קלוגר 1987, א, 350, לוח 5: 19; וריאנט דומה במערת הסנדל: אשל וזיסו 1998, 126; לוח 4: 7

נספח ב - הממצא מהתקופה הרומית בחורבת אנג'מה (ראו איור 14)

מספר	מיקום	כלי	תיאור	מקבילה	תיארוך
1	אתר - כללי	קנקן	טין כתום בהיר, ליבה אפורה, מפולם היטב, צריפה טובה	וריאנט דומה בחורבת אום אל עומדאן: רפואנו 2013, 75-76, איור 7: 130; וריאנט דומה במערת עבוד: זיסו ואחרים 2009, 497, לוח 2: 12	אמצע המאה הראשונה - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ
2	אתר - כללי	קנקן	טין חום בהיר, מפולם היטב, צריפה טובה	מערת האגרות: אהרוני 1962, 156, ציור 7: 19; שהם: רפואנו 2103, 78-77, איור 8: 146; מערת מכוך: אשל 1998, 88, לוח 2: 5	אמצע המאה הראשונה - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ
3	מערכת המסתור	קערה	טין כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים רבים, צריפה טובה	מערת אביאור: אשל וזיסו 1998, 125, לוח 3: 15; חורבת אום אל עומדאן: רפואנו 2013, 66-67, איור 3: 36	שלהי המאה הראשונה לפסה"נ - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ
4	מערכת המסתור	סיר בישול	טין אדום כהה, מפולם היטב, צריפה טובה	מצדה: בר נתן 2006, 178, לוח 28: 25	המאה הראשונה - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ
5	מערכת המסתור	קנקן	טין צהבהב, ליבה חומה/ורודה, גריסים שחורים ולבנים מעטים, צריפה טובה	וריאנט דומה במערת מכוך: אשל 1998, 88, לוח 2: 10	המאה הראשונה - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ
6	קבר כוכים	סיר בישול	טין אדום, ליבה אפורה, מפולם היטב, צריפה טובה	וריאנט דומה במערת אל ג'י: אשל ואחרים 1998, 96, לוח 1: 6	שלהי המאה הראשונה - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ
7	קבר כוכים	סיר בישול	טין אדום/חום, גריסים לבנים מעטים, מפולם היטב, צריפה טובה	מערת האגרות: ידין 1963, 116, 41: 2.1; מערת המטבע: פורת ואחרים, 2009, 61, לוח 2: 4	אמצע המאה הראשונה - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ
8	קבר כוכים	סיר בישול	טין אדום, גריסים לבנים מעטים, מפולם היטב, צריפה טובה	וריאנט של סיר בישול מס' 12	אמצע המאה הראשונה - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ
9	קבר כוכים	קנקן	טין צהבהב, גריסים לבנים ושחורים מעטים, מפולם היטב, צריפה טובה	מערת הברכה: אביגד 1962, 150, לוח 5: 19; חורבת גנים: קלוניר 1987, 346, לוח 3: 1-8	אמצע המאה הראשונה - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ

מספר	מיקום	כלי	תיאור	מקבילה	תיארוך
10	קבר כוכים	קנקן	טין כתום, מפולם היטב, צריפה מתכתית, חיפוי חום מבחוץ ועל שפה	מערת התאומים: זיסו ואחרים 2009א, 419, לוח 2: 7; שהם: רפואנו 2013, 77, איור 8: 138	שלהי המאה הראשונה - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ
11	קבר כוכים	קנקן	טין צהבהב, ליבה אפורה, גריסים לבנים מעטים, מפולם היטב, צריפה טובה	מערת האגרות: אהרוני 1962, 156, ציור 7: 18	שלהי המאה הראשונה - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ
12	קבר כוכים	קנקן	טין צהבהב, ליבה אפורה, גריסים לבנים ושחורים מעטים, מפולם היטב, צריפה טובה	וריאנט דומה במערת חג המולד: פורת ואחרים 2009ו, 44, לוח 2: 12	שלהי המאה הראשונה - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ
13	קבר כוכים	נר רומי עגול מיובא	טין ורוד, מפולם היטב, צריפה מעולה, חיפוי אדום ושחור	נרות דומים מייצור מקומי התגלו במערת האיגרות: ידין 1963, 116, ציור 42; במערת הסנדל: אשל וזיסו 1998, 126, לוח B: 4; ובשהם: רפואנו 2013, 88, איור 11: 245	שלהי המאה הראשונה - המאה השנייה לסה"נ
14	קבר כוכים	נר חרס עשוי בדפוס, מעוטרי בדגם סכמטי של ביצים ורמחים; וריאנט של הנר היהודאי	טין חום/ורוד, מפולם היטב, צריפה טובה	מערת עבוד: זיסו ואחרים 2009ב, 498, לוח 4: 26	שלהי המאה הראשונה - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ
15	קבר כוכים	שבר מכסה גלוסקמה	אבן גיר רכה, בעובי 1.5 ס"מ, רוחב המכסה 25.5 ס"מ	אמצע המאה הראשונה לפסה"נ - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ	

נספח ג – כלי החרס ממערכת מס' 19 בחורבת עלמית (ראו איור 21)

מספר	כלי	תיאור	מקבילה	תיארוך
1	קערה בעלת שפה מקופלת	טיין חום/ורוד, גריסים לבנים, צריפה טובה, חיפוי צהבהב, מירוק מבפנים	ירושלים, הרובע היהודי: דה גרוט ואחרים 2003, 5-6, תת טיפוס I	מאות שמינית-שביעית לפסה"נ
2	קנקן	טיין חום/ורוד, גריסים לבנים, צריפה מתכתית	ירושלים, הולילנד: בן אריה 2000, 18, לוח 13: 15-16	מאות שישית-חמישית לפסה"נ
3	נר	טיין חום/ורוד, גריסים לבנים רבים, צריפה טובה	ירושלים, הולילנד: בן אריה 2000, 21, לוח 18: 4-5	מאות שישית-חמישית לפסה"נ
4	קנקן	טיין חום בהיר/צהבהב, ליבה אפורה, גריסים לבנים, צריפה בינונית	טיפוס J-SJI ביריחו: בר נתן 2002, 22-23	מאות שנייה וראשונה לפסה"נ
5	קנקן	טיין חום בהיר/צהבהב, ליבה אפורה, גריסים לבנים, צריפה טובה	וריאנט של קנקן מס' 6	שלהי המאה השנייה - המאה הראשונה לפסה"נ
6	קנקן	טיין כתום, ליבה אפורה, גריסים לבנים, צריפה טובה	טיפוס J-SJ4A3 ביריחו: בר נתן 2002, 30-31; טיפוס M-SJ6a3 במצדה: בר נתן 2006, 51-52, 81	שלהי המאה השנייה - המאה הראשונה לפסה"נ
7	קנקן	טיין צהבהב/כתום, ליבה אפורה, צריפה טובה	וריאנט דומה במצדה: בר נתן 2006, 82, לוח 5: 24; וריאנט דומה בנחל ערוגות: פורת ואחרים 2009, 286, לוח 5: 1	שלהי המאה הראשונה לפסה"נ - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ
8	פך	טיין חום בהיר/צהבהב, ליבה אפורה, צריפה טובה	מצדה: בר נתן 2006, 120, לוח 19: 23; וריאנט דומה ביריחו: בר נתן 2002, 225, לוח XI: 6; וריאנט דומה במערת הסיירים בנחל משמר: בר אדון 1961, 38, ציור 1: 9; וריאנט דומה במערת סלע: עמית ואשל 1998, 193, לוח 2: 27	המאה הראשונה - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ
9	סיר בישול	טיין אדום, גריסים לבנים מעטים, צריפה טובה	וריאנט של סיר בישול מס' 10	המאה הראשונה - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ
10	סיר בישול	טיין אדום, גריסים לבנים מעטים, צריפה טובה	עין גדי: הירשפלד 2007, 313, לוח 3: 6; מערת האגרות: ידין 1963, 116, לוח 41: 64.4; וריאנט דומה במערת אל ג': אשל ואחרים 1998, 96, לוח 3: 1	המאה הראשונה - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ
11	סיר בישול	טיין אדום, גריסים לבנים מעטים, צריפה טובה	יריחו: בר נתן 2002, 223, לוח IX: 16	המאה הראשונה - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ
12	קנקן	טיין ורוד, ליבה אפורה, צריפה טובה	מערת מכון: אשל 1998, 88, לוח 2: 11	אמצע המאה הראשונה - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ

13	קנקן	טין חוס בהיר/צהבהב, ליבה אפורה בהירה, צריפה טובה	עין גדי: הירשפלד 2007, 315, לוח 5: 6	שלהי המאה הראשונה - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ
14	קנקן	טין חוס בהיר/צהבהב, ליבה אפורה, צריפה טובה	מצדה: בר נתן 2006, 93, לוח 16: 98; מערת מכוך: אשל 1998, 88, לוח 2: 8	אמצע המאה הראשונה - שלישי ראשון של המאה השנייה לסה"נ
15	נר רומי עגול	טין חוס בהיר/כתום, מפולם היטב, גריסים לבנים מעטים, צריפה טובה, חיפוי שחור	וריאנט דומה במערת מכוך: אשל 1998, 89	שלהי המאה הראשונה - המאה השנייה לסה"נ

נספח ד - אתרי יישוב יהודיים בצפון-מזרח יהודה בימי מרידות היהודים

ברומאים (ראו איור 1)

שם האתר	מקווה טהרה	כלי אבן	מערכת מסתור	מטבע בר-כוכבא	גלוסקמה	מקור היסטורי
אל קעדה			+			
בית אל	+	+				+
ג'בע	+	+	+			
ג'בעית	+	+	+			
גופנא					+	+
ג'לוד						+
דומא						+
חזמה					+	
א-טיבה					+	+
יברוד					+	
חורבת כולצון	+	+	+			
חורבת כפר מר		+				
חורבת כפר ענה	+					
ללא שם (בורקא מערב)		+				
מוחמאס			+		+	+
חורבת מקטיר	+	+	+	+	+	
חורבת מרג'ים			+			
חורבת א-נג'מה			+		+	
חורבת ניסיה	+	+	+			
חורבת סיע	+		+			
חורבת סמיה		+			+	
חורבת סרה	+				+	
עין סיניא					+	
חורבת עלמית	+	+	+		+	
רמון						+
שילה	+	+	+			+
תל א-צוון			+			